

Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя.

Критичні замітки Мих. Грушевського.

По досить довгій і замітній застої в розслідах початків слов'янського і з окрема — східно-слов'янського та українсько-руського життя останнє десятиліття, а особливо друга половина його, принесло ряд визначних праць на тім полі, що зачіпали основні питання з сих початків та з більшою або меншою рішучістю давали нові конструкції, нові освітлення, нові способи розуміння того історичного процесу. Дещо з того в своїм часі принотовувало ся, більше або менше докладно на сторінках сеї часописи; дещо зіставляло ся на боці на те, аби обговорити його в зв'язку з иньшими питаннями, иньшими працями — і ті заміри потім не завсіди здійсняли ся. беру ся за перо, щоб в ряді критичних заміток, в загальнім зв'язку, — коли час pozwoliť — обговорити деякі замітніші конструкційні проби, які принесли нам в сій сфері останні роки.

Хотів би йти притім в порядку питань, порушених ними, а не тримаючи ся хронологічної черги, в якій ті праці появляли ся. Зачну таким чином від смілої теорії Я. Пайскера, котрою поспробував він переставити зовсім на новий ґрунт питання зв'язані з історичним процесом Слов'янства, дати їм зовсім нову вихідну точку і перевести розслід сього процесу на нові дороги; протягом кількох літ відкладавши її обговорення до нових публікацій, заповіджених автором теорії, приступаю до неї тепер, не чекаючи далі їх виходу.

**Пайскерова теорія одвічного словянського поневолення
і викликана нею дискусія¹⁾.**

Вихідною точкою студій Яна Пайскера, що відзначився отсею голосною теорією, були його зайняття суспільним устроєм Чехії, а властиво критика поглядів звісного історика-соціолога Юл. Ліперта на перші основи суспільного життя старої Чехії. Так вже в 1890 р. опублікував він критичну студію про невольництво в Чехії, против студії Ліперта на ту ж тему (*Die Knechtschaft in Böhmen*). Потім діставши від редакції *Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* до рецензії книги Ліперта: *Socialgeschichte Böhmens in vorhussitischen Zeit* (т. I, 1896) Пайскер замість рецензії надрукував в тій же часописи ряд студій по основним питанням суспільного життя старої Чехії: про початки словянського хліборобства (*Zur Geschichte des slavischen Pfluges*), про жуний устрій (*Die altslavische Župa*), де він виступає з своєю гіпотезою про „смердів“ і „жупанів“ як представників двох соціально-економічних груп — хліборобів і скотарів, і нарешті — про сербську задругу (*Die serbische Zadruga*). Ця остання студія (1906) вже тоді наробила великого розголосу і зробила сильне вражіння сміливістю свого суду

¹⁾ J. Peisker — Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung, Штуртарт, 1905, ст. 243.

— Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde. Ein Vorbericht, Штуртарт, 1910, ст. 8.

Dr. Josef Janko — O stycích starých Slovanů s Turkotatary a Germany s hledilka jazykozpytného (*Věstník české Akademie*, 1908, II с. 100—132, III с. 139—192). В скороченню по німецьки: Über Berührungen der Slaven mit Turkotataren und Germanen vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte, Wörter und Sachen, 1909, ст. 94—109 і ще коротше в *Anzeiger für Deutsches Altertum*, 1909.

Ф. Е. Коршт — О некоторых бытовых словах заимствованных древними Славянами из так называемых урало-алтайских языков (*Записки Рус. Географ. Общества и отд. этнографии*, XXXIV, 1909, ст. 537—540).

L. Niederle — J. Peiskers Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde (*Archiv für sl. Philologie*, XXXI, 1910, ст. 569—594).

Інші рецензії, викликані працею Пайскера, тут поки що поминаю.

і силою аргументації, з котрими автор виступив проти широко прийнятих поглядів на задружну форму як першу основу слов'янського суспільного укладу. Саме в тім часі з обсягу славістики ці погляди промочували собі дорогу в сферу загальних індоєвропейських старинностей, добачаючи в задрузі щасливо захований пережиток пра-індоєвропейської суспільної кожирки. Тим часом Пайскер, ідучи слідами Новаковича (Село, 1891), що доводив пізніший початок сербської сільської громади і громадського землеволодіння і тим способом збивав натягання старої задруги на копито сільської громади, — проголосив за пізніше явище, сотворене фіскальною державною системою, не тільки задругу — сільську громаду, але задружний устрій взагалі і вичеркував його з історії початків слов'янського життя¹⁾. Це викликало ряд праць, живу полеміку, яка відмежувала задругу — ширшу родину від пізніших новотворів і від усяких натягань, роблених з нею в історично-правничій літературі, і признала в ній дійсну, реальну комірку праслов'янського і пра-індоєвропейського суспільного укладу. Але і ті, що виступали проти крайностей Пайскерових поглядів (бо мав і прихильників)²⁾ мусіли бути вдячні йому, що своєю сміливою критикою причинив ся до глибокого і докладнішого розвітлення цього питання.

Пайскер тим часом далі вів свої критичні студії над початками суспільного життя Слов'ян і п'ять літ пізніше в тій же часописи *Vierteljahrschrift f. Soc. u. Wirtsch.* виступив з новою просторою працею, де розвинув свої погляди — висловлювані в попередніх працях тільки принагідними натяками, на споконвічне поневолення Слов'янства, як основний фактор його історії, як той фатальний прирочений гріх, який викривив всю пізнішу суспільну і політичну еволюцію його. Студіювання історії західного Слов'янства неухально тримало перед очима Пайскера мару германського панування над Слов'янством і змушувало його задумувати ся над причинами цього факту. „Не знаємо такого випадку, аби якийсь германський нарід був трівало поневолений слов'янським, натомість майже неперерваний і побідний поступ германського завоювання на слов'янській землі заповняє собою велику частину історії, особливо середньовічної“, пише він на вступі сеї своєї нової праці.

¹⁾ Крім згаданої німецької студії перед тим по чеськи: Slovo o zádruze, 1899 (Narod. sbornik českoslov.)

²⁾ Важніша література вказана в І т. моєї Історії України.

Шукаючи якихось глибших причин сеї історичної переваги Германства над Словянством, Пайскер не вважає можливим добачати їх в чисто етнічних ріжницях, з огляду що Германці і народи балтійсько-словянські близькі свояки між собою, тому шукає їх в обставинах політичних, що підрізали державний і суспільний розвиток Словянства, звели його до повного виснаження, зробили історичною здобичею сильніших, державно організованих завоювників і звели до ролі паріїв, так що саме ім'я Словян стало означенням останнього поневолення (Slave — Sklave). Сі знов сумні політичні обставини толкує він географічним положенням, або краще сказати — географічним сусідством Словянства з кочевим „турецько-татарським“ і германським світом.

Приймаючи прасловянську отчину на середнім Дніпрі, в краях пригідних до всякого хозяйства, в тім і до хліборобства і до скотарства, Пайскер підчеркує як дивне явище, що в словянським язиковім запасі бракує термінів з сеї сфери: назви худоби *скотъ*, *мута*, далі такі слова як *молоко*, *плугъ* запозичені з германських мов, а означення квасного молока *тварогъ* вважає він запозиченням з мов турецько-татарських. З сим зв'язує він звісну згадку в трактаті Константина Порфирородного, що у Русі нема волів, коней і овець і вони купують сю худобу від Печенігів, і бачить в тім усім доказ високо-характеристичного факту — що у Словян не було зовсім скотарства. Сей вивід служить для нього вихідною точкою для теорії споконвічного поневолення Словян сусідами-кочовниками з різних турецько-татарських орд (в попередніх працях ролю такої вихідної точки служив йому термін „смерд“, в котрім Пайскер бачив слід поневолення хліборобської словянської людности якоюсь иншою верствою, найскорше — иншою, монгольською расою, тільки тоді ще словянська форма сеї назви його здається спиняла). Орди мусіли виключно для своєї худоби забирати всі пасовиска, крім того відбирали від них всяку худобу і таким чином унеможливляли всяке ховання худоби своїм підвласним і взагалі сусіднім народам тими систематичними нападами і рабунками (с. 5). Господарські відносини сучасного Туркестану, паралель хліборобів Таджиків і кочовників Кіргізів дають авторови образ того, як мусіло укладати ся пожитє старих Словян з їх сусідами — кочовими ордами степовими турецько-татарськими. Такі орди з епохи словянської спільности Пайскер добачає в скитсько-сарматській людности наших степів. Виступаючи проти іранства скитсько-сарматських

племен, вважає він їх іранізованими Турко-татарами, і в деяких звістках (Ефора і Псевдо-Цезарія Назіанзького) добачає натяки на симбіоз кочовничих молокоїдів Турко-татарів і вегетаріан-Слов'ян, подібно до нинішнього туркестанського симбіозу Кіргізів і Таджикив. Вкінці приходить до такого виводу:

„Ми бачили, що всюди (!) де урало-алтайський пастух-їздець (в відповідній кількості) пересуваєть ся понад хліборобським народом, сей нарід засуджуєть ся на вегетаріанство, без молочної поживи; звістки Ефора, Псевдо-Цезарія, Константина Порфиреного, Міддендорфа (про Таджикив і Кіргізів) покривають ся вповні. Се важне і для старих Слов'ян, і запозичені германські слова про худобу, молоко і таке иньше дають новий доказ тому. Таке становище у Слов'ян було неминучим наслідком урало-алтайського пановання; воно тягло ся і поновляло всякий раз, як кочовий пастух ставив свою тяжку ногу на шию поневоленого Слов'янина, а се періодично повторяло ся від непам'ятних часів.

„Більш невдячного положення, в огляду на се страшне сусідство, Слов'яне не могли б знайти на цілій кулі земній; сидячи в найближшій сусідстві розбійничих урало-алтайських орд, мусіли вони стати одним з найбільш нещасливих народів, які тільки знає всесвітня історія; тим часом як більша частина иньших західніх Арійців могла розвивати ся духово і робити цивілізаційні поступи, Слов'янин стогне безконечні століття під аварським панованням обернений в худобу для їзди, в нужденний неволі, до котрої вкінці привязало ся навіть його власне імя: Slave — Sklave“ (с. 54—5.)

„Германці й Слов'яне уже на початках історії виступають з такими основними відмінами з кожного погляду, що аж занадто врозумілі змагання науки — викрити причини сього явища. Що се досі не удало ся, не диво, бо тих причин шукано в самих народах: в їх нібито прирощеннім характері, духових прикметах і не знаю вже в чім. Навіть форми черепа притягано сюди — тут довгоголові Германці, там короткоголові Слов'яне. Тепер знаємо, що з початку і Слов'янин був розмірно довгоголовий і тільки від історичних часів де далі все більше хилить ся до короткоголовости. Отже не маємо ніякої підстави приймати, що ті величезні різниці в кождім напрямі між Германцями і Слов'янами були початковими, заложеними в расі; скорше зі всього що ми чули про кочових наїзників виходить аж надто, що старі Слов'яне такими, якими знає їх історія, зробили ся доперва на муках у Урало-алтайців (in dem uralo-altaischen Folterkammer)“ (с. 56—7).

За помічю визначних лінгвістів автор укладає можливо докладний (і в кождім разі цінний і інтересний) реєстр слів запозичених Слов'янами у Германців (с. 59—95), як ілюстрацію

глибокого занепаду Словян під турецько-татарським ярмом і многостороннього впливу Германців на Словян, котрому підпадають вони потім під німецьким пануванням (так можна зрозуміти сей перехід з загального розвою гадок автора, бо в тексті він неумотивований ближше). З діалектичного аналізу сих запозичень автор робить той вивід, що сі германські впливи були значно старші ніж думають — походили з часів перед-іотських, коли з Слов'янами сусідували племена пізнійше західно-німецькі: доводить, що запозичення сі мають виразні прикмети західно-німецькі і з сим зв'язує вивід слова *німець*, *нѣмьць* від Неметів (Nemetes), західно-німецького племені, що в часах Цезаря і Тацита мешкало на лівім боці Райну. Але турецько-татарські впливи, на його гадку, в значній частині ще випередили германські впливи, відбивши ся в тім заниканню слов'янського скотарства, зробивши з Слов'ян на довгий час ловців і риболовів, так що тільки під німецьким пануванням вертають ся вони до скотарства і розвивають хліборобство. Та германсько-слов'янські відносини автор поки що лишає і згадує про германські впливи тільки побіжно, — вертаєть ся знову до турецько-татарської неволі. Для характеристики відносин урало-алтайських кочовників до Слов'ян наводить оповідання нашої літописи про аварське прилучування Дулібів, Фредегарове про аварське панування і ібн-Росте про мадярські напади, порівнюючи се з сучасними туркестанськими нападами на Персів:

„Звістки Фредегара, ібн-Росте і Нестора творять цілість, малюючи Скілю і Харібду, дві так відмінні між собою форми неволі, між котрими безконечні віки кивали ся туди і сюди Слов'яне. Особливо звістка Нестора хапає своєю життєвою правдою: племена слов'янські томили ся в двох відмінних неволях. Протів одної — урало-алтайської, на границі степу нема ніякого ратунку: від кочового розбійника не можна відчепити ся, осідку він не має і в його степах з ним не можна бороти ся з яким небудь успіхом: зникає як блискавиця, щоб слідом знов напасти з іншого боку. Навпаки, германського насильника можна прогнати, і проганяти його нераз; але яка користь з того такому Слов'янинowi, коли він не вміє користувати ся здобутою свободою і сам сотворити державної організації не може! Так воно все буває з таким народом-невільником (Knechtenvolk); і Тацитові servi Германців, як би їм удало ся прогнати своїх панів, ледви дали б собі раду. Слов'янини, певно, міг скинути з себе германське ярмо; але що одержав би він за те? волю? Ні, тільки авархію, третє не менш тяжке нещастє, і нарешті мусів ви-

прошувати собі назад те саме німецьке пановання, хоч що йно тільки воно понудило його до повстання“ (с. 116).

У саксонських Далемінців, в тій соціальній структурі, яку відкривають перед нами німецькі документи XII—XIV вв., Пайскер бачить виразні сліди обох поневолень, турецько-татарського і германського; так документ 1181 р. вичисляє тут:

seniores villarum quos lingua sua supanos vocant — по автору потомки урало-алтайських орд, що розселивши ся вкінці між Слов'янами, задержали привілеюване становище і скотарське господарство (жула — *regio pastoria*, жулан — *compastor*);

in equis servientes id est withasii, по автору норманські вікінги, в слов'янській формі — вітязі;

zmurdi — смерди, слов'янська поневолена людність, прозвана тому так, що вона „смерділа“ кочовникам жовтої раси (автор наводить відзив японського натураліста про характеристичний сморід, яким вражають людей жовтої раси люде раси білої), — зіслов'янщені кочовники назвали так своїх підвласних (с. 116, 134, пор. 102, 119).

Особливо багаті сліди сеї зверхньої жуланської верстви бачить Пайскер у Словінців і присвячує значну частину праці (с. 143—226) аналізу документальних згадок про словінських жуланів, доказуючи, що се не якісь сільські старшини, тільки особна привілеювана верства. Нарешті спиняєть ся над слідами чисто селянських, смердівських держав в західній Слов'янинці, толкуючи їх заснування як результат щасливих повстань слов'янської селянської людности против своїх панів-кочовників з аварської орди, що закінчили ся прогнаннем насильників і організацією селянських держав (*Bauernstaate*). З цього становища аналізує Пайскер звідний ритуал інтронізації герцогів хорутинських і чеську легенду про Пршемисла і стараєть ся вяснити ті прихильні обставини, в яких певні місцевости західньої Слов'янини могли вибити ся з аварської кормиги. На тім кінчить свою книгу отсими словами:

„Старослов'янські відносини були продуктом перемінного урало-алтайського, спеціально турецько-татарського і германського поневолення. Прослідити його в поодиноких фазах і обшільних стичностях було завданням отсеї розвідки. Весь матеріал при тім не був вичерпаний — головню взято під увагу критерій скотарський. Аналіза слов'янського хліборобства і германських впливів у нїм вістаєть ся для особної розвідки“.

Такий зміст сеї в кождім разі дуже цікавої, з безсумнівним талантом написаної книги. Смілість і оригінальність задуму, зручне і льоґічне переведення, велике і многостороннє читання автора, різнородність і багатство матеріалу зачерпненого з різних сфер — історичної, лінгвістичної, етнольоґічної, соціольоґічної, зручно повязаного дотепними гіпотезами і влучними анальоґіями — не могли не зробити сильного вражіння в науковім світі. Сильний, драстичний образ рабської долі словянства — сього рабського племені, засудженого носити на собі в безконечні віки незгладиме пятно віковичної неволі, безповоротно покаліченого нею, вибитого з усіх обставин нормального розвитку, відчуженого від найблизших своїх етнічних родичів, від спільної спадщини раси і культури і призначеного на спеціальну роль парія-ізгоя в загальній сімї народів, — не міг не зробити сильного вражіння, викликаючи в одніх відруховий протест, иньших навпаки — підбиваючи відразу льоґічним розв'язанням тяжкої історичної проблеми. Ті що з початку злегковажили собі попросту сю теорію як безвартісну вигадку або думали погребсти її короткою реплікою, незадовго були змушені розглянути ся в ній ближше і порохувати ся серйознійше з огляду на се сильне вражіння, яке робила вона в наукових кругах, здобуваючи собі прихильників і адептів. Ряд дослідників не тільки чужих, германських (як звісний дослідник індоєвропейських старинностей О. Шрадер, етнольоґ Гільтебранд, лінгвіст Уленбек, фільольоґ класик Вугу, орієнталіст Маркварт, економіст Інама-Штернер), але і свійських словянських — прийняв прихильно погляди автора; одні прилучили ся до тих чи иньших його гіпотез, з котрих складена його теорія, иньші приложили з свого боку старання, щоб підтримати і ще повнійше її обірунтувати — як от нестор російської фільольоґії ак. Корш.¹⁾ Треті знов, не поділяючи висновків автора, з великим признанням прийняли ріжні його помічення, або ту смілу ініціативу, яку вніс він в розслід ріжних сторін словянського побуту.

Особисто належу до сеї третьої категорії. Не вважаю можливим прийняти головні висновки автора, але високо ціню ріжні подані ним помічення та інтересний і новий матеріал, притягнений ним для розсвітлення етнічних і культурних відносин

¹⁾ Прихильно оцінили його теорію напр. Фльоршц в загребськім *Nastavni Vjesnik*, 1906, Строгаль в загребськім *Mjesečnik pravniczoga društva*, 1907, Душек в *Časopis moravského musea zemského*, 1907, Десяк в *Germanisch-romanische Monatschrift*, 1910 й ин.

прасловянських і старословянських часів. Ту суму фактів і спостережень, на якій опирають ся наші представлення про основи прасловянського життя, не вважаю зрушеними „новими підставами“, на котрих хоче будувати науку словянських старинностей Пайскер; але вважаю дуже корисною ту переоцінку їх, котру викликали Пайскерові теорії. Сміло, талановито поставлену еретичу теорію, що будить гадки, запліднює їх новими ідеями, дає нове освітлення нашому матеріалови, вважаю далеко користнійшою для загального поступу нашого знання, ніж скромні і обережні сіренькі праці, що збирають до купи всіми науковими авторитетами прийняті і до дальшого росповсюдження апробовані ідеї й ідейки, і з сього погляду високо ціню визначні конструктивні здібности, смілість гадки і широку ерудицію автора. Драстичних образів відвічного словянського поневолення не вважаю чимсь образливим супроти тих зовсім фактичних і історичних стадій поневолення, які переживали ся словянськими племенами і не зовсім пережили ся в словянським світі і по нинішній день; готов вважати сі образи навіть корисною реакцією против занадто все ще заправлених старими іділістичними поглядами представлень про прасловянський і старословянський побут¹⁾.

І з тим усім разом — вважаю потрібною критичну оцінку Пайскерової теорії з тої причини, що його „нові основи словянських старинностей“, коли б їх допустити, захитали б ті основи, на котрих будується, або краще сказати — починає будувати ся наш дослід старословянського суспільного укладу — той спільний суспільний підклад, на котрім виростало пізніше словянське життя з одного боку, германське, литовське й всяке иньше — з другого. Допускаючи повне і загальне викривлення словянського життя правіковою неволею, воно вибиває з рук дослідника словянської старовини загальної, чи спеціально котрого небудь словянського племені, той могутний і незвичайно корисний знаряд, яким стає для нього саме в останніх часах порівняне студіювання індоєвропейського і ближше — словяно-балтійського і германського побуту. З другого боку, Пайскерова теорія робить величезне замішання, викликаючи на кождім кроці серед

¹⁾ Пор. увару Ягіча, що не приймаючи теорії Пайскера, теж приймає: Gegenüber der einseitigen romantisch klingenden Schilderung der sozusagen paradiesischen Zustände der Urslaven ist die Auffassung Peiskers ein entschiedener Schritt nach Vorwärts zur realeren Auffassung der Dinge des slavischen Altertums. — Archiv f. sl. Phil. XXXI s. 591.

словянського життя привиди то кочового Урало-алтайця, то Германця, прикладаючи одні звістки *ad libitum* до словянського племені, иньші до якоїсь зсловянщеної чи не зсловянщеної гетероїєнної пануючої верстви. Так класичний текст Прокопія про словянський устрій Пайскер відбирає від Словян і прикладає до турецьких жупанів, на тій підставі, що Прокопієва характеристика дуже підходить до характеристик сучасних Тюрків.¹⁾ З Маврикієвої характеристики одно вибираєть ся й прикладаєть ся до Словян — те що характеризує їх нужденне становище, иньше знов — до турецьких жупанів; одна і таж фраза, де псевдо-Маврикій каже, що у Словян і Алтів багато всякої худоби і всякого збіжа, розділяєть ся і те що говорить ся про худобу автор прикладає до жупанів, а те що про збіже — до словянських селян (*ibid.*) Допустити щось таке — значить завести в безвихідну замотанину науку словянських старинностей і відібрати їй всяку можливість методичного досліду їх.

В своїй праці Пайскер, як то видно було з поданого змісту, головню займаєть ся вясненнем своєї тези про споконвічне поневолення Словян Урало-алтайцями. При тім в першій лінії опирає свої виводи на аналогії етнологічних; поруч них грає також важну ролю лінгвістичний матеріал: недовстача в прасловянським запасі слів для молочної страви, бо слово *млѣко* запозичене у Німців, від прасловянського пня **млѣзь*, **мелсти* — доїти, тільки *млѣзиво*, наше *молозиво* — молоко що доїть ся при породі теляти, і поруч того *тварогъ* по гадці Вамбері-Пайскера запозичене з турецького (джафатайське *turak* сир, османське *turuş, turs* — сквашений, якут. *turs* — квасне молоко). Сі лінгвістичні помічення мають ілюструвати глибокий вплив, який мало на хазяйство Словян їх поневолення: скотарство, давнійше їм звісне, як і иньшим Індоевропейцям, і навіть дуже розвинене в епоху індоевропейської спільности у всіх індоевропейців, засвідчене і у Словян з тих часів масою спільних, чисто словянських термінів скотарства, — під урало-алтайським панованнем заникло зовсім, так що тільки під панованнем

¹⁾ Vambérg's Ausführungen über die Turkotataren der Neuzeit decken sich auffallend mit den Nachrichten über die alten Slaven; ganz natürlich, denn diese „Slawen“, denen die Nachrichten gelten, waren nichts anderes als slawisierte turkotatarische Herren der Slawen, die Županenschicht — с. 129.

Германців Слов'яне вернули ся наново до молочної поживи, і від них позичили собі назву для солодкого молока (з зах. нім. *melka*, молочна страва) і назви для худоби (*скотъ*, som. *skatts*, *нута*, стадо, воли, старопівн. нім. *paut*).

При великім числі чисто слов'янських термінів скотарства, признаних самим Пайскером (с. 101), тих кілька ним вказаних слів, як би навіть вони були дійсно запозичені, не мали б такої доказової сили. Тому російський академік Ф. Корш, приймаючи теорію Пайскера, постарав ся збільшити число слов'янських запозичень в сфері скотарства. Крім *тварога* він вважає запозиченими з урало-алтайських мов слова *быкъ*, *волъ*, *коза*, позиченими з інших джерел вважає також слова *свиня*, *корова*, *баран*, *конь*, і виводить з того, що Слов'яне під турецькою неволею могли ховати тільки молодих звірят (тому зістали ся у них назви *теля*, *ягня*), а дорослих звірят забирали від них кочові розбійники урало-алтайські, і так вигинули у них назви для звірят дорослих і були заступлені потім запозиченими.

Против сих лінгвістичних висновків Пайскера і Корша з боку інших лінгвістів виставлено цілий ряд закидів. Так чеський лінгвіст Янко в просторій студії доказував індоевропейство слова *тварога* (грецьке *tyros*, іран. *tairi* сироватка), слов'янство слова *молоко*, а признаючи запозичення з німецького слів *скотъ* і *нута*, заперечував сим запозиченням того культурно-історичного значіння, яке признавав за ними Пайскер; він же піддав критиці також і лінгвістичні висновки ак. Корша.¹⁾ Неприхильно оцінили висновки Пайскера-Корша також і деякі інші слов'янські лінгвісти і справедливо вказали, що кінець кінцем навіть признання котрого небудь язикового запозичення з числа вказаних Пайскером і Коршем зовсім не дає підстави для висновків в душі Пайскерової теорії. Яке значіння може мати таке чи иньше рішення питання про слово *тварога*, коли поруч нього маємо безсумнівно праслов'янське слово *сыръ*? Яке реальне значіння може мати питання про слово *млѣко*, коли існує в кождім разі безсумнівно слов'янське оте *млѣсти*, доїти? Що значить запозичення котрогось з імен звірят поруч цілого ряду інших аналогічних безсумнівно свійських (див. язиковий матеріал в моїй Історії України т. I² с. 221—2). Як можна припустити, справді, що Слов'яне знали молозиво, а не знали молока? Як собі представити людей, що мають назви для теляти, лошади, поросяти,

¹⁾ Národopisny Věstnik českoslovanský, 1909, с. 175—6.

але затратили назви для тихже дорослих звірят? Що за інспекція мусіла б бути заведена на всім тім просторі великої словянської правітчини, аби відібрати в час дорослих звірят, і від кого б родили ся ті молоді звірята? Штучність сеї теорії сама побиває себе. Річ очевидна, що довести на лінгвістичній основі таку перерву в словянськім скотарстві в добі прасловянській або на порозі її, в епоху розділу словянської родини — річ неможлива.

Але так само не можна довести цього етнольоґічними анальоґіями. Етнольоґічні помічення Пайскера взяті з одної місцевости — Туркестана. Коли він на підставі сих анальоґій ставить тезу, що урало-алтайський кочовник, де він в відповіднім числі стикається з хліборобською людністю, робить його вегетаріанином скрізь — се вражає неприемно як необірунтоване узагальнення, як певний льоґічний скок. Правда, Пайскер перед тим навів звістки Константина Порфир., Ефора і Псевдо-Цезарія — але сї звістки самі на стільки слабкі, що можуть бути прийняті як натяк на щось реальне тільки тоді, як сю реальність можна було б з повною докладністю вислідити иньшими дорогами. В основі звістки Константина Порф. може лежати хіба відомість про те, що Русь купує худобу у Печенігів; історичні і археолоґічні дані не допускають ніякої можливости думати, мов би на Руси в тім часі не було справді худоби: иньші факти говорять зовсім щось противне тому (див. Історію України т. I² с. 222—3). Підставою згадки Ефора про скитсько-савроматський канібалізм і поруч нього існування вегетаріанства дуже правдоподібно могли послужити покручені оповідання про Скитів-хліборобів і талектофатів з одного боку, Андрофатів з другого; все його міркування (у Страдона VII. 3. 9) має на стільки теоретичний і риторичний характер, що дуже тяжко витягати з нього який реальний зміст; так само і фантастичне оповідання Псевдо-Цезарія (у Міленгофа II с. 367), в котрім до того по контексту таки більше шансів бути канібалами мають Словяне ніж ті загадкові „Фізоніти або Дунайці“, котрі їм противиставляють ся.¹⁾

Кінець кінцем головна вага лежить в наведених Пайскером етнольоґічних анальоґіях з Туркестану, а вони не мають самі по собі такої доказової сили. І географічні і господарські обставини східної Європи значно відмінні від туркестанських і тепер, а дві-три тисячі тому назад ще більше ріжнили ся від

¹⁾ На пункті цього контексту вийшла полеміка у Пайскера з його рецензентами — Anzeiger f. d. A. l. s., N. Grundlagen с. 6.

тих обставин, в яких дослідники робили свої спостереження над теперішніми Кіргізами й Таджіками. Там розмірно невеличкі культурні оази, окружені безконечними просторами убогого степу і виставлені на жир кочовому наїзднику, тут — в східній Європі — майже неприступні простори старого словянського розселення, захищені від кочового наїзду дівочими лісами, болотами, величезними віддаленнями. Навіть в XI—XII вв., коли лісовий пояс став безмірно приступнішим, ніж яким був дві тисячі літ перед тим, ми бачимо, що наїзди кочовників обмежують ся степовим пограничем, не заходячи в глибину лісового пояса. Фізичні обставини чорноморського степу, незвичайно багатого водою і травою в тих часах, зовсім не змушували тутешніх кочовників до таких величезних мандрівок за пашею, які відбували кочовники Туркестану, описані Вамбері. Зовсім неймовірно, щоб Словянство перед своїм розселенням в глибині своєї правітчини, в околицях середнього і верхнього Дніпра, було в руках тих кочових орд, що кочували на Чорноморю і далі за Дніпрові пороги майже або й зовсім таки не висували ся. Зовсім фантастичний намальований Пайскером і Коршем образ, як сї кочовники кружляють по тій словянській правітчині, не даючи змогу виростити на свою потребу штуку худобини, удоїти собі від корови молока.

Тай які такі кочовники в ті часи прасловянської спільности? Пайскер додав справедливе остереження в своїй характеристиці кочовничого режиму — коли урало-алтайські кочові розбійники наляжуть на хліборобську людність „в відповіднім числі“. Отже де можна вказати тих кочових розбійників в відповіднім числі, та додамо — і в відповіднім сусідстві в епоху словянської спільности? Пайскер підіймає на ново стару теорію монгольства чи урало-алтайства Скитів. Припустити урало-алтайські елементи в скитсько-сарматській людности справді можна. Але ж бо вона була, очевидно, не велика числом, коли її покрила іранська стихія й іранізувала так, що ся скитська людність, як приймає Пайскер, прийняла іранську мову. З оповідання Геродота й декотрих пізнійших істориків бачимо виразно, що властивого розбійничого кочовника в скитських степах не було багато, поруч нього жили племена далеко спокійнішої вдачі і культурніші, включно до Скитів-хліборобів. В порівнянні з хижою ордою Гунів іранські кочовники європейськими істориками вважали ся рішучо *mitiores* (див. Історію I² с. 126). Деж стало б тої дикої руйнної сили, щоб нею не тільки обхопити чорноморські степи, побе-

реже, передстенів просторони (де тільки зрідка і уривково взагалі стрічаємо сліди степової культури), але і дальші краї лісові словянської правітчини? Етнічна енергія як і всяка иньша має також свої границі експанзії, і те що діяло ся при спільнім життю Таджиків і Кірізіів, могло діяти ся хіба на словянській периферії, коли словянство вже вихиляло ся з своєї лісової правітчини, а в степах переходили пізнійші, справді не раз дуже хижі орди гунські, аварські, мадярські, печенізькі. Але між сею можливістю і тим образом глибокого поневолення урало-алтайськими ордами цілого Словянства, від епохи його спільности почавши, такого поневолення, що так проходило б до самого споду життя, змінюючи, руйнуючи самі господарські і суспільні, родинні і громадські форми — віддалення безконечне.

Нову редакцію своєї теорії про словянсько-турецькі відносини Пайскер заповів в студіях, написаних ним для кембріджської *Medieval History: The Asiatic Background* („азійське тло“), про кочовників середньої Азії, і *The Expansion of the Slavs* — огляд початків словянського життя. Статі єї одначе досі не появили ся і поки що маємо тільки коротеньке резюме, *Vorbericht*, сих праць, видане автором торік п. т.: *Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde*. Вихідною точкою для нього служать тут деякі помічення над славянською правітчиною, зроблені недавно краківським ботаніком проф. Ростафінським.¹⁾ Опіраючи ся на тім, що в загально словянським мовним запасі бракує назв для деяких дерев і птахів, Ростафінський на тій підставі визначає межі словянської правітчини і висловлює ріжні здогади що до словянського господарства й культури; дає при тім деякі інтересні спостереження і гадки, але поруч них стрічаємо дуже багато зовсім довільних здогадів і фантазій; лінгвістика, котрою при тім автор багато оперує, має наскрізь ділстантський характер. Кінець кінцем одначе та прасловянська територія, яку Ростафінський вимежовує, головню на підставі імен дерев у Словян, не багато відбігає від загально прийнятої: вона обіймає у нього простору територію по обох боках горішнього і середнього Дніпра — край де нема бука, ялиці, тиса і модрина (бо їх імен нема у загально-сло-

¹⁾ J. Rostafinski: O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowia w przedhistorycznych czasach — скорочений звіт в *Sprawozdania-x akademii umiejętności w Krakowie* 1908 N. 3 с. 6—25, по французьки — *Bulletin de l'academie de Cracovie* 1908 N. 6.

вянським язиковім запасі), а єсть граб. По гадці Ростафінського Словяне з початку займали чорноморські степи, потім Скити їх відти потиснули на північ і вони займали краї північного степово-лугового поясу, поліські багністі краї і сусідні пуші. Дивним чином сї виводи дуже промовили до почутя Пайскера, так що він взяв їх за підставу своїх дальших розумовань про словянські початки; зовсім довільно одначе затиснув обчеркнену Ростафінським територію, бо взявши й собі за критерій границю розповсюдження граба, що „широким луком окружає припєтські болота, Полісе“, по його власним словам, Пайскер незрозумілим способом відкидає всі иньші краї захоплені сим луком — Волинь, Київщину, Задніпровє, і обмежуєть ся самим тільки Полісем та в його фізичних обставинах шукає першої причини того так би сказати — етнічного маразму, яким характеризує словянське плем'я. Сам виклад автора в згаданім резюме зрештою настільки короткий і сумаричний, що найкраще буде навести його весь в перекладі.

„Характер поверхні сеї оригінальної вітчизни (Wiege) сотворив народній характер Словянства.

„Перед недавно переведеним осушенням сього велетенського бездонного болотного моря мешкати можна було тільки на невеличких піщаних острівцях, а їх мешканці хоч в ріжних місцях могли одні одних бачити, але зносити ся могли тільки по льоду підчас найострійшої зими. Відти пішла словянська бездержавність і безвластність (Staaten- und Herrenlosigkeit); бракувало і всякого понятя про народну спільність (Volksbegriff), що найвище — можна думати про малі сільські союзи. — Трави в сїм морі очерету було мало, тому й тепер скотарство там бідне, і ще в X віці не було його зовсім.¹⁾ Наслідком того молоко в ролі народньої поживи було незвісне, Словянин не знав молока видобного, тільки виссане молодим звіратем (vom Jungen) — *мїлѣзь: тим пояснить ся германські слова для молока, худоби, плуга і алтайське для сира.²⁾ — Незначні рівнини здатні для культури, примушували до розмірно інтензивної управи землі, без робучої худоби: Словянин учив ся вдовольяти ся малими робочими знарядями і ще й досі двір словянського селянина перосічно значно менший від німецького.

„Характеристична для болотного моря тиша, оспівана поетами, надала звісну м'яккість словянській поезії й музиці і всьому словянському

¹⁾ Автор посилаєть ся тут на ту згадку Константина Порф., — хоч Константин певно не мав тут на гадці спеціально Поліся.

²⁾ Тут Пайскер коротко полемізує про сі слова в Янком.

характерови. З безграничною фантазією оживляв Полішук злобну до-окрестну природу різнородними духами, в тіснім звязку з живим культом предків; він і тепер ще справжній поганин, злегка тільки покритий християнством. — Багно не дає ніякого простору війні — звідти слов'янська невдатність до війни і недостача порядку в битвах.¹⁾ Але численні здатні до плавання води робили Полісе приступними для північних морських розбійників літом, а по льоду було воно відкрите для полудневих кочових наїзників — відти ті страшні лови на людей, які так сильно описує згаданий арабський географ.²⁾ Слов'янин ратував ся лише тим, що ниряв у воду при несподіваних нападах і так ховав ся під розбійників, по кілька годин дихаючи через очеретяну трубку. Такою нужденною амфібією був він. Такі лови на Слов'ян, що давали безпорівняння більше убитих як полонянників, ішли з давніх часів: Маркварт відсуває се зайняте скандинавської Руси назад аж до VI столітя, а перед тим Слов'яне були здобичею місцевих германських племен — Герулів і Готів, а ще раніше Бастарнів. З другого боку чорноморські степи ще з давнішого часу, за виїском готського епізоду, гень аж до новішого все в руках алтайських кочових наїзників; після Кімеріїв згадують ся там Скити, котрих Гіпократ — найглубший природник старинности малює виразними Монголами, і сього факту не може усунути другий факт — іранська мова Скитів: мусимо признавати значінне за тими обома фактами.³⁾

„Так ото Слов'янин був сином і продуктом своєї вітчизни, болот Поліся, як кочовий наїзник був сином і продуктом середно-азійського пояса степів і пустинь, і жорстока доля зробила сі дві крайности безпосередніми сусідами, одній вказавши ролю ковала, другій — твердого як сталь молота; другий, не менше тяжкий молот — германський, прилучив ся сюди, і славянське ковало було росплющене. — Така доля Слов'ян не змінила ся і після розширення їх (по більшій части недобровільного) в напрямі Висли і Дону: розбійничі напади лакомих на худобу кочовників змушували їх ще довгий час до вегетаріанства, як і досі вістають ся вегетаріанами Таджіки на східнім краю степового пояса Тур-

¹⁾ Автор цитує Йордана, Іоана з Ефеса і псевдо-Маврикія.

²⁾ На вступі згадує автор арабське оповідання, заховане у ібн-Росте, як незрівняну ілюстрацію відносин до східніх Слов'ян степових наїзників і скандинавських піратів. Але таки не має воно нічого до Поліся.

³⁾ До сього завважає автор: „Проста примішка монгольської крові, яку недавно приймає Ед. Майєр в *Gesch. d. Altertums*²⁾, не вистає для обяснення сеї суперечности, і історія знає багато кочових племен азія-кого денационалізованих“.

кестапу. Між скитськими підданими¹⁾ на Чорномор'ю знав вегетаріан вже Ефор в IV в. перед Хр., і Словяне Псевдо-Цезарія в VI (а по інших — в IV віці по Хр.) жили по вегетаріанськи на нижньому Дунаї під властю Галактофагів Фівонитів²⁾, — як і руські Словяне в X в. по словам Константина Порф.

„Безпосередня власть кочових найздикив простягала ся далеко далі, ніж кажуть виразно наші скупі джерела, бо по словам згаданого арабського географа і майже сучасного йому Вульфстана словянські великі князі і пруські королі на устї Висли з своєю дружиною були кобилодоїльці, пили кумис — були отже кочового, алтайського походження; отже з зруйнуванням великої держави кочовників (Скитів, Сарматів, Гунів, Аварів) не пропадала владуща кочовнича верства, але існувала далі в ролі аристократії в поодиноких дрібних державах.

„Таким чином Словяне і в своїй розширеній вітчині віставали ся вповні окружені хижими народами, були страшенно поневолені і переслідувані як дикий лісовий звір.

„Їх розпросторення за Одер, в східні Альпи і до Пельопонесу стало ся доперва під аварською кормигою. Авари заснували свою першу державу поза степом коло р. 561 р. в словянській східній Галичині, де між іншими підбили собі Дулібів-Волинян. Відти, скріплені одноплеменними болгарськими ордами, посунули вони через Чехію на стару Німеччину, на горішній Майн, Рейнц, Зальц, Ельбу до Балтійського моря, обезлюднили ці величезні простори, побиваючи і роспуджуючи людей, і деякі з їх орд осіли ся тут на мешкання — можна вказати на горішню Франконію: тутешні монголоїдні мешканці се потомки їх і збещених ними словянських жінок.³⁾ По зруйнуванню держави Гепідів і виході Ляонгобардів до Італії головна сила аварська уступила ся і завернула до Норіка. Всю ж спустошену ними просторонь від Балтійського моря до Адріатицького Авари заселявали своїми словянськими невільниками, але не племенами, тільки фрагментами племен, як вони їх без розбору захоплювали і гонили перед собою. Маємо доказ в тім, що фрагменти тих самих племен стрічаємо від Балтійського моря до Греції: одну частину Оботричів пересадили вони до Мекленбурга (Nortabrezi), другу на устє Тиси (Osterabrezi), Дулібів-Волинян на устє Одри (острів Волин), до полудневої Чехії (округи Волин і Дуліба) і до Панонії (pagus Duleba). Подібно Хорвати, Сербі й інші були далеко повідри-

¹⁾ Се не зовсім вірно: Ефор говорить про Скитів і Сарматів, а не про їх підданих.

²⁾ Тут полемізує Пайскер з своїми критиками про стилістичну конструкцію цього тексту.

³⁾ Цитати Пайскера пропускаю.

вані одні о одних. З сеї замішанини аж пізнійше розвинули ся пинійші мови (що як звісно, в головнім представляють з себе ніби то неперерваний ланцюх діалектів) і кінець кінцем вросли ся в політичні границі. Закиди роблені такому представленню деякими славістами, перечать фактам.

„Але Авари застали не чистих Словян, а здавна поневолених Германцями і ранійшими Алтайцями, і сі несловянські верстви були ними пересаджувані. Се особливо помітно у Сербів (Сорби і Серби) і Хорватів: у них виступають *visazi* (обов'язані до кінної служби), *vitezi* (їздиці) — германські *Wikinger*. Сі „витаєві“ були підбиті Аварами, і останні під назвою „жупанів“ (слово несловянське, а аваро-болгарське) являють ся потім вищою, владуючою верствою.¹⁾

„Аварська держава, що ледво чи віставала ся позаду від Гунської що до величини, і тільки монгольській XIII в. уступала, — розумієть ся, не підходить під всі європейські понятя держави. Про міцну централізацію не було мови, і владуща кочовницька верства не була однородною, а мішаниною різних орд, що поволі, добровільно чи з примусу прилучали ся до Аварів. Найзначнійші між ними були болгарські орди і пережили своїх аварських панів. Поміж селянською людністю сі орди не мешкали осіло, зимували що року 7 місяців табором в поодиноких словянських селах — сі служили кочовникам за загони для худоби і через те одержали свою звісну округлу форму. Для утримання людей і худоби Слов'яне мусіли заготовляти на зиму припас і як *befulsi*, нужденно узброєне піше військо били ся в битвах разом з Аварами. Літом ішли орди на пашу в гори і ліси, а військо їх ішло на рабунок.

„Ся зв'язана з страшними кривдами, безправністю і систематичним безчеченням жінок неволя викликала повстання. [Автор розвиває свою теорію, як заснували ся західно-словянські селянські держави, тим часом як по иньших місцях вістало ся жупанське пановання.] Також і між польськими (західно-руськими?)²⁾ словянськими племенами, а так само і у Прусів було ще в IX в. в повнім цвіті отсе кочовницько селянське роздвоєння. Навпаки, північні і полудневі руські Слов'яне попали безповоротно під пановання вікінгів, під північно-германські державні форми“.

Як бачимо, в нових працях автор думає не стільки про обґрунтування поставлених уже тез, як про розширення їх, ревізію всієї історії Слов'янства епохи розселення, перед і по ній,

¹⁾ Автор вказує кілька староболгарських назв гідностей, і між ними „жупана“, та коротко резюмує свої гадки про жупанів у Словінців.

²⁾ Запитання Пайскерове.

з становища своєї теорії словянського поневолення.¹⁾ Та коли в сім розширенім виді теорія автора може робити ще більше вражіння своєю сміливістю і льоґічністю, то з другого боку відкривається в її конструкції ще більше слабких сторін, які ослаблюють і дискредитуєть цілість.

Автор, як бачимо, відійшов ще далі від початкового, зовсім справедливого заложення, що не маємо ніякої підстави припускати якісь основні, органічні різниці між Германством і Словянством. Утворивши для Словянства першу колиску (Wiege) в поліських болотах, він пробує на тій основі оперти тезу про правікову пасивність словянського характеру, вертаючи ся тим самим до старих романтичних, по заслугі відкинутих гадок про спеціально-словянську поетичну і пасивну натуру. Поліськими багнами, як ми бачили, обмежив він сю колиску вповні довільно і незаслужено, бо багнисте Полісся зовсім не виявляє такого старого й інтенсивного залюднення, яке мусіло б бути там, коли б у ній тиснула ся велика прасловянська людність — і тяжко їй було там змістити ся! А при тім або одно або друге: Або Прасловяне справді сиділи в Поліських багнах і в такім разі вони були добре забезпечені від усяких ворожих нападів, бо в тодішні поліські багна, певно, не були охочі до них лазити, ні по воді ні по леду, ані степові кочовники, ані германські мореплавці (пригадати пам'ять про біду, в яку попали Іоти в своїй мандрівці на полудне, залізши в поліські болота!). Або — о скільки Прасловяне мешкали поза поліськими болотами, бо — мали більше менше ті самі фізичні й господарські обставини, як і їх західні сусіди Германці — значить і їх етнічний тип, по природі своїй мабуть близько анальоґічний германському, як признає автор, не мав причин викривляти ся в бік особливої пасивности та робити Словян фатальною жертвою всіх і кожного.

На одвічне поневолення урало-алтайське Пайскер, як бачили ми, поставив доказом занепад словянського скотарства, — але доказ сей не витримує критики. Поневолення германське він, очевидно, вважає фактом сам по собі на стільки безсумнівним, що й не вважав потрібним доводити його спеціально. Навів тільки словар перейнятих Словянами у Німців слів. Словар не безсумнівний, хоч і інтересний, але кінець кінцем доказом германського

¹⁾ Обґрунтуванням своїх давнішніх висловлених поглядів займаєть ся в полеміці — така його стаття проти Допша, про яку ще згадаю нижче, а друкує простору статтю против Янка і Нідерле, як цисав мені в листі.

пановання над Слов'янами служити не може. Справедливо вказав оден з критиків його книги¹⁾ на приклад з одного боку Малярів, що запозичили з слов'янських мов величезну масу слів, з другого боку Слов'ян полабських, що запозичили ся подібно від Німців. Завдяки історії знаємо, що полабські Слов'яне завдячали сї запозичення в значній мірі німецькому завойованню, а Маляре — головню житю серед підбитих ними Слов'ян. Такі словар запозичень, владжоний Пайскером сам по собі не може служити доказом німецького пановання — треба на те иньших, більш докладних і виразних доводів. Можемо здогадувати ся, що похід Бастарнів на полудне міг принести німецьке пановання для тої кольонізації, слов'янської, котру ся бастарнська мітрація покрила, і таке саме „примучування“ Слов'ян могло діяти ся на дорозі мітрації готської, вандальської або иньшої; можемо собі представляти пограничні бійки, хоч і з ріжним результатом, з перемогою тої чи иньшої сторони (пор. війну Вінітара з Антами). Але на підставі одиночних і відокремлених фактів ставити тезу про трівке поневолення цілого Слов'янства Германцями і класти такий здогад підставою дальших висновків — річ недопустима і неможлива до прийняття. Автор зрештою якось не добачає дивної суперечности в своїх розумованнях. З одного боку — Слов'яне се убогі парії, загнані в останні нетрі, позбавлені найелементарніших підстав життя — і zarazом вони становлять якийсь незвичайно лакомий жир для своїх сусідів, близьких і далеких: Германські наїзники плывуть сюди в поліські нетри, далекі кочовники з розкішних чорноморських степів бють ся бо знакуди по якісь нещасливі штуки худоби, щоб їх вкрасти, та хіба ще збещестити слов'янських жінок.

Гадки про примусове розселення Слов'янства і про ті уривки ріжних племен, котрими Авари засїяли трохи не пів Європи, відогрівають старі і також по заслугам погребані і здані до актив теорії — Погодінську „розсипану колоду карт“, Цейсові і Реслерові гадки про рух Слов'ян до балканських земель під впливами аварських походів. Ті факти і аргументи, якими кінець кінцем вигнано з обиходу науки сї погляди, мають в пам'яті люде, що інтересували ся сими питаннями, і тяжко сподівати ся, аби їх спокусили нові варіації сих поглядів в комбінації Пайскера. Не знати, як годить він з своїми новими розумованнями факт, що слов'янський (антський) рух на полудне ішов саме на зустріч степо-

¹⁾ А. Брікнер в Kwart. Hist. 1908 с. 696.

вому кочовничому потопові, очевидно — без усякої урало-алтайської ініціативи, бо власне забирає простори у кочовника, стісняє його, і при тім, видно, не чув себе так дуже безпомічно, стрічаючи ся чи то з останками кочових орд, чи з новими їх етапами, що прибували зі Сходу. Гадаю, що автор не схоче думати, ніби кочовники пересажували Словян сюди в степи — розвій антеської колонізації припадає на затишє по гунським погромі, та й згодом такий був би неправдоподібний, і на підтримання його мабуть не знайшлося б ніякого доказу.

Полудневі частини східної Європи повинні були послужити пробним каменем для Пайскерової теорії того суспільно-господарського роздвоєння двох верств — владомого хліборобського селянства і владущих кочових скотарів. Але в текстах Йорнанда, Прокопія і псевдо-Маврикія, які так докладно (розмірно) малюють нам і сю полудневу людність і її розселення, нема на се ніякого натяку. Як ми бачили вже, Пайскерови приходилося зовсім довільно з їх суцільної характеристики словянської людності витягати поодинокі подробиці, щоб в одних бачити прикмету людності сільської, в других — кочовничо-скотарської. Так само на ґрунті Болгарії й Угорщини, де фактично знаємо завойовання словянської людності урало-алтайською кочовою ордою, не виказує Пайскер тих соціальних і економічних явищ, які мають, в його представленні, характеризувати симбіоз кочового урало-алтайства з хліборобським словянством; очевидно, тут не знайшов він ілюстрацій для своєї теорії, і се дуже підірвує її силу переконання. З другого боку те наверхтоване етнічно-суспільне верство у дужицьких Сербів, котре Пайскер так цікаво пояснює, також при ближшій розгляді не витримує цього пояснення. Виводу витязів з вікінгів фільольдів не дуже приймають, так само як і пояснення жупанів як скотарів, *compastores*.¹⁾ Але припустивши Пайскерове пояснення витязів, як колишню осіду владущу норманську верству на словянським ґрунті, не дуже правдоподібним уважатимемо другий здогад, що зорганізована норманськими дружинниками словянська людність показала ся безрадною і пасивною супроти наїздників аварських — не то що дала собі сісти на голову, але й пізніше не здобула ся на енергію, щоб їх позбутися.

Особливу увагу присвятив Пейскер жупанам штирийським і тут головна база його теорії двоїстости, *Zweischichtung*. Од-

¹⁾ Див. напр. рец. Брікнера I. с.

наче коли його погляди на сім пункті знайшли декотрих прихильників серед дослідників місцевого життя¹⁾, то з другої сторони інші як Рафаль²⁾ і ще більше Допш — дуже різко виступали против них. Допшева критика Пайскерової теорії з реферату на берлінськiм історичнiм конгресі виросла в цілу книгу³⁾ і по горячих репліках, котрими обміняли ся після неї обидві сторони, вони непримиримо зістали ся на своїх позиціях. Не можу входити в сю контрверсію, бо вона має занадто спеціальний характер; але і тут можна сильно сумнівати ся, чи Пайскерова теорія *Zweischichtung* устоїть ся. Вона занадто хитра і штучна, хоч і дотепна, а різні факти вказані Пайскером — от як ріжниці в оподаткованню жупанів і селян, можуть знайти далеко простіше пояснення. Турецько-словянська *Zweischichtung* в своїм цілім зістаєть ся мало правдоподібною.

Явищем иньшого порядку була б поява турецьких династій серед Словян і Литовців, яку б можна вивести з звісток арабського джерела IX в. і майже сучасного Вульфстана, котрі поставив поруч себе ще Хвольсон (*Извѣстія ибнъ Даста* с. 192). Вони зовсім не доводять ані того, що Словяне і по своїм розселенню були окружені хижими народами, страшенно поневолені і переслідувані, ані того що поодинокі турецькі орди осівши ся між Словянством творили вищу верству. Перед нами звістки про словянських і литовських династів. Вони мають кінські стада і пють кобиляче молоко; прикмета ся на перший погляд наводить на гадку урало-алтайських кочовників, але не належало б спішити з висновком, що в такім разі сї кобилородільці були Алтайці. Дісбурт між загальними напівками Прусів, не тільки пруських династів, називає воду, мід і кобиляче молоко (*lac equarum*), і О. Шрадер, застановляючись над сею звісткою, не безпідставно прихилиєть ся до тої гадки, що уживання кумиса

¹⁾ *Pettauer Studien* пок. проф. Вол. Лезеца, товариша Пайскера і прихильника його теорій, і кілька прихильних рецензій цитованих мною вище.

²⁾ Рецензія на Пайскера в XXVIII т. *Mitteilungen des Instituts für österr. Gesch.* і на Допша в *Jahrbücher f. Volkswirtschaft* Шлюсера.

³⁾ *Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslawen*, 1909, Баймар, Böhlau, стр. 179. Пайскер відповів на сю книгу критикою в *Vierteljahrsschrift f. Soc. u. Wissenschaftsgeschichte*, 1909 і випустив свою критику під тим же титулом: *Die ältere Soz. u. Wirtschaftsverfassung* і т. д. Допш дав репліку в тімже річнику п. т. *Nochmals die ältere Soz. u. Wirtschaftsverfassung* і т. д.

⁴⁾ *Scriptores rerum Prussicarum*, I с. 54.

у Прусів, Іранців (а може й Словян) могло бути пережитком пра-індоевропейського побуту, і тут в східній Європі могли поруч себе довго ще тримати ся сі старі напитки — мід і кумис, витиснені пивом і медом з уживання у иньших Індоевропейців.¹⁾ З огляду на се, уживання кобилячого молока брати за етнічний критерій урало-алтайства було б трохи необережно. В додатку що до арабської звістки, то не зовсім певно також, чи вона справді належить до Словян і чи не виходить з якогось непорозуміння. Ся звістка читаєть у Ібн-Русте, але бракує її у Кардизі²⁾, тому виглядає на пізнійший дописок, який може і непотрібно заблукав сюди; друга можливість — що тут помішано з Словянами їх зверхників Ховар. Все се також наказує брати сю звістку скептично і не класти її основою яких небудь дальших висновків.

Отсе головніші з тих міркувань, які змушують мене тримати ся скептично супроти теорії Пайскера. Віддаючи всяку честь його дотепови і конструкційним здібностям, цінячи пущені ним в рух гадки і признаючи потребу рахувати ся з вказаними ним можливостями у стрічах Словянства з світом урало-алтайським, почасти й германським, — не вважаю можливим приймати його конструкції початків словянського життя і відступати від старих підстав, на яких опирав ся дотеперішній дослід словянських старинностей, і від першого принципа їх — що розвій словянського життя опирав ся на спільних основах пра-індоевропейського життя, близько аналогічного особливо у Словянства з племенами балтійськими і германськими. Теорію контрасту Германства і Словянства, котру хоче відродити Пайскер на премісах одвічного словянського поневолення, вважаю не доведеною і — хибною.

¹⁾ Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde c. 542.

²⁾ Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge c. 468.